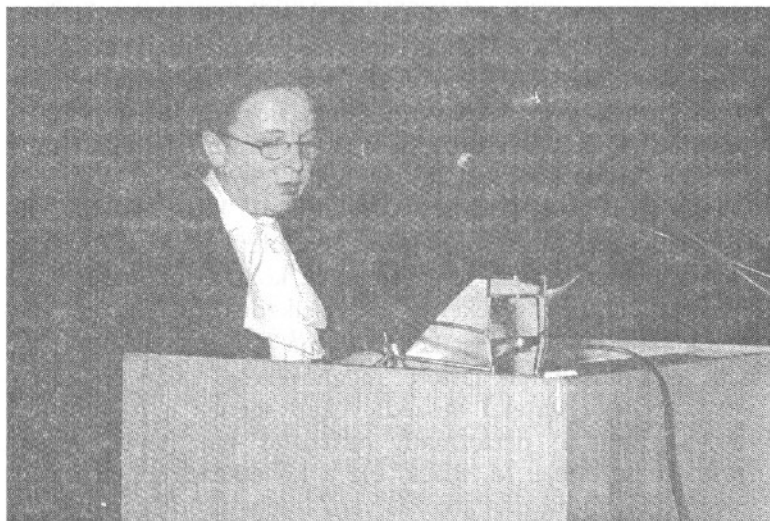

A szóhasználat lelki háttere

“A nyelv viselkedési forma” – mondja Searle¹, mégpedig olyan viselkedési forma, amelyet szabályok irányítanak. Austinra hivatkozva állítja ezt, aki viszont úgy fogalmazott, hogy “a nyelv beszélése emberi tevékenység”². E tevékenységnek a vizsgálata során olyan következtetésekig jutott el, amelyek alapjukban rengették meg a hagyományos jelentéstant. Egyik központi gondolatát a következőképpen olvashatjuk magyarra fordítva: “A szavaknak mint szavaknak nincs referensük vagy denotátumuk, a referencia ugyanis beszédaktusnak (speech act) és nem a jelekhez inherensen hozzátartozó, a jelekkel eleve adott viszonyoknak minősül. A szavak konkrét használatuk során tölthetik be a referenciális funkciót, s hogy valóban betölthetik-e, az meghatározott feltételek teljesítésétől függ. Ezzel elesik a jelenség hagyományos felfogása is, a belőle fakadó paradoxonokkal együtt. A jelentést többé nem lehet a tárgyak mintájára leírni, vagyis nem lehet olyan fix entitásnak tekinteni, melynek önmagába véve pontosan elemezhető struktúrája van. Sokkal inkább

Cseh Márta a tudományos ülészen.

úgy kell értelmezni, mint a szavak használatára vonatkozó előírások gyűjteményét, vagyis azoknak az előírásoknak az összességét, amelyek meghatározzák, hogy bizonyos funkciókat egy szó milyen feltételek között tölthet be, pl. milyen feltételek mellett, a tárgyak mely körén belül lehet a segítségével sikeresen referálni. A szó a mondatban funkcionál, a mondat az a keret, melyben a hagyományosan a szavaknak tulajdonított jelreakciók (denotáció és jelentés) egyáltalán vizsgálhatók”.³

Ez a fölfogás, amennyiben szélesebb körben elterjedne, messzemenő következményekkel járna a hagyományos nyelvészeti gyakorlatra nézve. Számos nézetet, elgondolást kellene újból megvizsgálni, felülbírálni, változtatni rajtuk; újraírni nyelvtanokat, stilisztikákat és szótárakat az újfajta tudás birtokában – talán éppen ezért alakult ki akkora ellenállás John L. Austin nézetével szemben. Nehezen elfogadható mentsége lenne a hagyományos nyelvészetnek, ha ez a helyzet. Annál is inkább, mert nem új a megállapítás, hogy a hagyományos nyelvészet gyakorlati megoldásai sokkal sikeresebbek, szerencsésebbek nem egyszer, mint elméleti megállapításai, például definíciói (amelyekhez esetenként maga sem marad hű következetesen). Példának okáért: a ma közkézen forgó szótárak többségében a szavak jelentésszerkezete, a jelentésszerkezetük tagolásának “technikája “nagyobb szövegösszefüggés”⁴ figyelembevételével történt, tehát már régebben is ismerték a mondatban kifejlő szójelentés gondolatát, és a nyelvészet gyakorló munkásai egészen jól megfértek vele. Valószínű tehát, hogy Wittgensteinben, Austinben ilyen értelemben nem is annyira a felfedezőt, mint inkább a megnevezőt kell látni.

John Austin (és Ludwig Wittgenstein) “használatelméletének”⁵ lényegére utal a fent idézett gondolat, az tudniillik, hogy a nyelv nemcsak eszköze az emberek közti érintkezésnek, de használata maga is tevékenység, “viselkedés”, méghozzá “szabályok által irányított viselkedési forma”⁶. Austin egyesek által talán legfontosabbnak tartott “megnevezése” talán éppen ennek, a cselekvésértékű beszédtevékenységnek a tudatosítása volt, az, amit ő “performatív használat”-nak nevez. Austin egyik ismer(tet)ője, M. Black, ezt a következőképpen írja le: “Számos olyan megnyilatkozás van, amely elsődleges funkciójában valamilyen cselekedet végrehajtására való, s nem pedig arra, hogy »mondjanak« valamit valamiről (vagy kifejezzenek,

kiváltsanak valamit stb.). Idézzük az állandó példát: az az ember, aki megfelelő szituációban ezt mondja: »Ezt és ezt ígérem«, nem pusztán elmond a hallgatójának valamit (noha kétségtelesen ezt is csinálja), hanem éppen ígéretet tesz. És ha esetleg senki sem volna abban a helyzetben, hogy az »ezennel megígérem« formula vagy valamilyen más, hasonló célt szolgáló formula használata révén ígéretet tehessen, akkor semmi olyasmi nem létezne, amire a szónak olyan informatív használataival utalunk, mint a »tegnap megígérte«. (Ahol nem kérdéses, hogy a beszélő nem tesz ígéretet). Hasonlóképpen, azt a tenisz-játékvezetőt, aki azt mondja »Out« (Kint!), vagy azt a bírót aki azt mondja: »... halálra ítélem«, nem lehet úgy tekinteni, mint aki elsődlegesen hallgatója informálásával van elfoglalva. Mindkét esetben valamit megtesznek, amit semmilyen más módon nem lehetne megtenni, mint valamilyen konvencionális nyelvi formula használata révén. Ha az, amit a beszélő tesz, amikor a szavak egyik formáját kimondja, másnak vagy többnek számít anél, hogy »valamit mond«, akkor Austin elnevezését használva a szavak performatív használatával (vagy performatív megnyilatkozással) van dolgunk. Eszerint a kellőképpen felhatalmazott lelkész, aki a megelőző szertartást helyesen elvégezte, a »házastársaknak nyilvánítalak benneteket« kimondásával fejezi be az egészet, s e nyelvi aktusban házassította össze az illető személyeket.”⁷

Ezzel kapcsolatban a következő mozzanatok érdemelnek különösképpen figyelmet: a nyelvi közlemény, amelynek tevékenységértéke van, megfelelő szituációban hangzik el konvencionális nyelvi formula révén, s az így elhangzott nyelvi aktusban valamit megtesznek, valami olyat, amit semmilyen más módon nem lehetne megtenni. Az idézett gondolatsor révén már megismerkedtünk néhány példával is: az ígérteetés, a tenisz-játékvezető "kijelentései", a bírói ítélethirdetés és az esketési szertartást végző lelkész szavai. A szituáció, amelyhez a szóban forgó tett értékű nyelvi megnyilatkozások kötődnek, mindegyik esetben pontosan körülhatárolható; általában tudni szoktuk, hogy mikor kell, illetve mikor illik bocsánatot kérni, de a tenisz-játékvezető, a bíró és a lelkész szavainak is csak akkor van performatív értékük, ha a szituáció, amelyben elhangzanak, megfelel bizonyos megegyezésen alapuló szabályrendszer követelményeinek: a tenisz játékszabályainak, a jog követelményeinek, az egyházi szertartások előírásainak. A megegyezés mozzanatára,

a szokásra, mint meghatározó jellemzőre különösen a házasságkötés szertartásával kapcsolatban érdemes közelebbről is odafigyelni. Austin úgy hozta föl a házasságot megkötő lelkész példáját, mint ami egyenértékű – bármilyen furcsán hangzik ez így – pl. az ítéletet kihirdető bíróval. Viszont vannak társadalmi közösségek – a mienk is ilyen –, amelyekben a törvényes házasság az anyakönyvvezető előtt kötetik. A házasulandók csak azután keresik, kereshetik föl a lelkészt, hogy úgymond “polgárilag” megesküdték. A polgári, azaz a jogrend szerinti házasságkötés szükséges, az egyházi pedig lehetséges házasságkötési mód. Mindemellett mégis igen sok házasulandó ifjú pár járul az oltár elé is, bevallottan olyan érzésekkel, hogy “mégiscsak az az igazi”. Nyilvánvalóan itt két normarendszernek, egyrészt a hagyományosnak és másrészt a törvényesnek az egymás mellett élését érhetjük tetten. És itt érdemes talán megjegyezni még valamit: ha valamilyen műalkotásban, például egy filmben házasságkötési szertartás fordul elő, az megfigyelhetően valamiben mindig eltér a valóságos házasságkötéstől: leggyakrabban talán abban, hogy a szertartás szövege kisebb-nagyobb módosulást (leginkább csonkulást) szenved. A nyelvi formulának a kötöttsége, hibátlan volta ugyanis elengedhetetlen követelménye a házasság érvényességének, viszont ha valami mégsem az előírások szerint hangzik el, azt a film nézője – hacsak nem anyakönyvvezető vagy lelkész, illetőleg nagy gyakorlattal rendelkező “házasulandó” – sokkal kisebb valószínűséggel veszi észre, mint azt például, ha az anyakönyvvezető melléről hiányzik a nemzetiszín szalag, vagy hogy az ünnepélyesség, illetve a szertartásrend valamely másik vizuális eleme hiányzik.

Az életünkben állandó jelleggel jelen van a nyelv ilyen performatívnak nevezett használata: ha a szülő, csemetéjének valamilyen csínyéről értesülve legorombítja őt egy “szégyelld magad!”-dal, abban a hitben (vagy reményben) teszi ezt, hogy a kis bűnös valóban magába száll a szidás hatására. A “Szégyelld magad!” nem ugyanolyan fölszólítás, mint a “Húzd ki magad!”, például, mert formális felszólító jellege mellett hangsúlyozottabban van meg az az értelme, hogy kimondója nem helyesli, elítéli azt, aminek kapcsán a közlés elhangzott, és azon van, hogy ezt a véleményét a tettel nemcsak közölje, de el is fogadtassa.

Vagy ugyanez egy másik példán! A zsúfolt buszon egy fiú a lábára lép egy idősebb embernek, mire az szóban is hangot ad fölháborodásának. Sok mindent mondhat, pl. “Haszontalan

kölyke!”, „Pimasz csirkefogó!”, „Szemtelen huligán!” stb. Variáció van bőven, s mindebben alighanem valamennyi a régi korok, hiedelmek szómágiájából. (Az „Ejnye, fiatalember!”, a „No-no!”, a „Máskor tessék jobban vigyázni!”, a „Ne az én tyúkszememen járja a foxtrottot!” stb. nem ebbe a kategóriába tartoznak.) Hiszen az effajta megnyilatkozásoknak a sértés is céljuk: a sérelmes fél általában nem elégszik meg azzal, hogy magában legyen meg a véleménye, hanem leginkább úgy mondja ki a sértő formulát, hogy a címzett is meghallja. Előfordulhat azonban, hogy a fiú nem szándékosan lépett a lábára haragos kedvű újtársának, s méltánytalanságnak tartja részéről a nyilvánvaló, megbélyegző gorombaságot. Többféleképpen válaszolhat: bocsánatot vagy elnézést kérhet, kikérheti magának a megjegyzést, hogy csak a kulturáltabb lehetőségekre gondoljunk. Akár bocsánatot vagy elnézést kér, akár kikéri magának, az erre szolgáló nyelvi fordulat segítségével már véghez is vitte szándékát, megnyilatkozása performatív jellegű. A pszichológusok bizonyára arra is választ tudnak adni, hogy az idős úr megjegyzése, illetve a fiú válasza lehetett-e, volt-e valamilyen hatással a fiúnak önmagáról alkotott véleményére, egyáltalán: milyen lelki folyamatok játszód(hat)tak le benne, ahogy a sértést hallotta, és válaszolni készült rá. Ebben a példában – és ebben a kontextusban – ennek a kérdésnek a fölvetése furcsának tűnhet talán az eset mindennapisága miatt, viszont ha arra gondolunk, hogy az inkvizíció áldozatai között nem egy volt olyan, aki végül is elhitte magáról és vállalta, hogy ő boszorkány, pusztán annak alapján, amit a boszorkányságról hallott és elképzelt – az inkvizíció egyéb „meggyőzési módszerei természetesen nem tartoznak ide –, szem előtt tartva ezt a példát is talán érthetőbbé válik, hogy a személyiségünket érő értékítéletek (kedvezőek és kedvezőtlenek egyaránt) hatással lehetnek ránk olyankor is, ha netán nem mindenben felelnek meg a valóságnak.

A szómágia említése az előbbieken a beszédaktus performatív funkciója kapcsán természetesen nem volt véletlen. Azoknak a példáknak az elemzése során ugyanis, amelyeket Austinra való hivatkozással a szakirodalom említ, úgy tűnik, hogy az, amit mi mai társadalmunkban vagy a civilizált múlt történelmében performatív szóhasználatnak nevezünk, összefüggésbe hozható bizonyos (általában és elsősorban a primitív társadalmakra jellemző) nyelvi megnyilvánulásokkal. Már (az előbbieken is) fölvetődött a hitnek, a kimondott szavak súlyának, tar-

talmuk valóságértékének a mozzanata. Vegyük újra sorra a példákat: (az ígéretről:) az ember addig ura a szavának, amíg ki nem mondja – azután már a szolgálja; vagy szólásokban: állja a szavát, köti a szava, megszegi a szavát stb.; a teniszjátékosok elfogadják a bíró ítéletét (esetenként akkor is, ha közben megvan a maguk különvéleménye); a bíró ítélkező szava jogi tény, még ha tévedést szentesít is (szép példa található erre Tolsztoj Feltámadás című regényében); az "igazi" házassági köteléket, az egyházi áldást kereső fiatalembernek a "Bocsánat!"-ában, vagy az inkvizíció "boszorkányának" beismerő vallomásában és Julien Sorel védőbeszédében a bíróság előtt – mindenütt ott van, más-más előjellel, eltérő értelemben ugyan, de felismerhetően az a vonás, hogy a címzett is és a közösség is hiszi az elhangzottakat, és cselekvés értékükkel is tisztában van. Úgy tűnik, hogy ha nem is elsődleges meghatározója, de nem is elhanyagolható vonása ez az ilyen cselekvésformáknak. Ezen a szálon láthatjuk érintkezőnek ezt a szómágiának nevezett, s általában az – úgy mond – primitív társadalmakra jellemzőnek mondott, valójában manapság is eléggé elterjedt jelenséggel, azzal tudniillik, hogy a szavaknak varázsserejük vagy mondjuk így: hatóerejük van. Egy afrikakutató, Kittenberger Kálmán egyik írásában⁸ olvasható, hogy egyik vadászútján egy alkalommal az egyik bennszülött kísérője eltávozásra kért engedélyt. Azért akart okvetlenül hazamenni két napi járőföldre élő családjához, mert, mint mondta, nagy bajban vannak: a kislánya súlyosan megbetegedett. A szerző azért tartotta érdemesnek följegyezni ezt az esetet, mert nem talált ésszerű magyarázatot arra, hogyan értesült az apa kislánya betegségéről. Hacsak nem gondolatátvitel útján – köt ki végül a nem éppen materialista magyarázat mellett. Hiszen "lógásról" a kislány (kitalált) betegségének ürügyén szó sem lehetett, a törzs ugyanis, amelyhez ez az ember a családjával együtt tartozott, erősen hitt abban, hogy a kimondott szóval előidézhető bizonyos dolgok, így a betegség vagy a halál is. És ez az a mozzanat, amely miatt ez az eset a témánkhoz kapcsolódik.

Nem szükséges azonban ilyen messzire menni példáért. Átkozódások, ráolvasások, rontások és az ezek elleni védekezést szolgáló formulák nyelvi nyomai, elemei, mozzanatai népünk köréből való bőséges anyaggal szolgálnak. Erdélyi Zsuzsanna Hegyet hágék, lőtöt lépék című, archaikus népi imádságokat közreadó könyve szinte teljes egészében bizonyítja ezt. Csak egyetlen példát hadd idézek, a 2. számú imádságot, amely a to-

rokfájás ellen való, s "kiparancsolja" a betegséget:

Ezekiás püspök elment szántani,

Béka ekéjével,

Gyík üstökével,

Kígyó ostorával,

Addig szántotta a földet,

Hogy az oszlott, bomlott,

Úgy osztódjon, bomlódjon a te torokfájásod is.⁹

A bevezető tanulmányból idézek: "A betegséget... megszemélyesített ártalmas szellemnek, démonnak tekintik, s elküldik lehetetlen feladatok elvégzésére, vagy visszairányítják oda, ahonnet jött: kőbe, sziklába, tengerfenékre, állatba, fába stb., lehetőleg oda, ahol nem tudnak ártani senkinek."¹⁰

És hadd következzen itt még egy idézet, amely arra világít rá, miért megkövesedett, alig-alig változó formájúak ezek a nyelvi megnyilatkozások: "Az ima a szó hatalmára épít, mely viszont a szó hangalakjához fűződik".¹¹ De nemcsak az imádságok, de az archaikus névadási módok, egyéb népszokások nyelvi anyaga is garmadával kínálja a szó erejébe vetett hit példáit.

A performációs megnyilatkozásokat övező szituációk szabályrendszerét az emberi közösség maga hozza létre, normatív érvényűnek az fogadja el, és úgy látszik, arról is a közösség dönt, hogy milyen formában kell ezeknek a szabályoknak rögzödniük: hallgatólagos megegyezés, kőbe vésett törvények, szokásjog, szájról-szájra adott tapasztalat útján-e vagy más formában. A lényeges és közös elem bennük az, hogy a közösség tagjai – vagy annak nagyobb, illetve egy bizonyos része – érvényesen fogadja el őket.

És ezen a ponton érdemes újból idézni M. Black Austin-értelmezését. Az idézetben megjelenő új fogalmak, a performatív "illokúciós értelme" és a performatív "perlokúciós értelme" talán segítségünkre lesz az imént a hit kapcsán fölvetődött kérdésekről való gondolkodásban. "A performatív megnyilatkozások nem engedik meg, hogy igazságot vagy hamisságot tulajdonítsunk nekik: gondoljunk arra, mennyire abszurd a -figyelmeztetek, hogy ne tedd meg-re azzal visszavágni, hogy -hazudsz!- Természetesen más megnyilatkozásokhoz hasonlóan a performatívokat is értékelhetjük helyességi kritériumok alapján. Annak elemzése, hogy a -helyesség- mit jelenthet ezekben az esetekben; vagy, egy másik példát véve, mi a különbség a

performatív konvencionális következményei (amelyet Austin a performatív -illokúciós értelmének- nevez) és az adott esetben a hallgatóban előidézett hatások a (performatív -perlokúciós érte-
telme-) között, olyan érdekes kérdés, amelyet sok másikkal együtt ez az új megközelítés tárt fel.¹²

A nem emberek között végbemenő kommunikációk esetében (gondoljunk itt az olyan és ahhoz hasonló kommunikációfélékre, mint az imádkozás) a perlokúciós értelem kérdése nem vetődik föl, hiszen a címzett, a természetfölötti lény, nem válaszol, és a "feladó", a "közlő" azaz az ember, aki beszél, valamilyen jelenségbe bele is magyaráz valamilyen "választ", az materialista szemlélet szerint nem a "címzett"-től származik.

Az emberek közötti kommunikáció során más a helyzet. A „szemtelen huligán” szidásformulában az az illokúciós aktus, hogy a "sértett" útitárs a lábára lépő fiú cselekedetére szóban reagál, véleményt mond róla. Azaz valójában már nem is a cselekedetről, hanem az elkövetőjéről. A perlokúciós hatás az adott esetben abban jut kifejezésre, hogy a fiú méltánytalanságnak veszi a minősítést, és ilyen értelemben válaszol – egy újabb cselekedettel. Bocsánatkérése arra szolgál, hogy értésére adja az idős embernek nemcsak azt, hogy nem szándékosan lépett a lábára és sajnálja a történeteket, hanem azt is, hogy az öregember tévedett, amikor szemtelen huligánnak nevezte őt. Az aztán, hogy ezzel a "Bocsánat"-tal a fiú esetleg mégsem a kívánt hatást éri el, hanem ellenkezőleg: megerősíti az öregembert abban a meggyőződésében, hogy az, aki a lábára lépett "szemtelen huligán", már a "Bocsánat" formula perlokúciós hatásához tartozik, és ismét csak több tényezőtől függhet. (Például az öregembernek általában is és megingathatatlanul megvan a véleménye a "mai fiatalok"-ról. Esetleg az autóbusz egy újabb zökkenése éppen egybeesik a bocsánatkéréssel és egy újabb lábralépéssel; de az is előfordulhat, hogy a fiatalember akaratlan arcizomrándulását – szándékosan nem nevezem grimasznak – érti félre a "sértett", s tulajdonít ezáltal a bocsánatkérésének is gúnyolódó szándékot.)

Szintén a beszéd perlokúciós aktusának a szem előtt tartása segíthet hozzá, hogy megértsük Julien Sorelnek a bíróság előtt az utolsó szó jogán elmondott beszédét. Ez ugyanakkor arra is fényt vet, hogy valóban a társadalom az az erő, amely eldönti, hogy performatív, tett értékű-e egy bizonyos nyelvi megnyilatkozás vagy sem. A regénytörténet társadalmi közegében a bírák bűnösnek mondják ki Julien Sorel "gyilkosság, mégpedig előre

megfontolt szándékkal elkövetett gyilkosság büntetében”¹³, ugyanakkor Julien Sorel egészen másként látja bűnét: szerinte azért kell lakolnia, mert ki akart törni a társadalmi-osztálykerektek közül. Az írói igazságszolgáltatás eléri – mert jó regény a Vörös és fekete –, hogy a bírák ítéletének igazságértéke az olvasó szemében szinte semmissé válik Julien Sorel vádjai (értéktétele) mellett; ahelyett, hogy gyöngítené, erősíti a műnek azt az értelmét, hogy benne végül is nem egy ember, hanem a társadalom ül a vádlottak padján. Erkölcsi ítélet ez és erkölcsi igazságszolgáltatás, amelynek azonban csak ritkán van olyan ereje, mint a Dreyfus-per esetében, ahol a jog és a közvélemény összecsapásából végül is ez az utóbbi, azaz a közvélemény került ki győztesen.

(Erdélyi Zsuzsanna idézett könyvének olvasása közben vetődött föl bennem a gondolat: vajon ezeknek a szövegeknek a népköltészet megismerése vagy esztétikai értékek és élvezetek keresése céljából való olvasása nem szintén perlokúciós aktus-e? Annak alapján, ami a kérdésről J.R. Rearle ír¹⁴ elképzelhető, hogy az; természetesen ezúttal már interperszonális kommunikációnak minősítve az imádságok olvasását.)

Az olyan rituális tettek, mint amilyen az imádkozás, a ráolvasás, a varázslás stb. és az interperszonális kommunikáció között, mint már volt szó róla, az a legfőbb különbség, hogy a rituális kommunikáció „vevő”-je nem emberi lény, hanem valamiféle olyan természetfölötti hatalom, amelynek létezésében az ember – a „feladó” – hisz, amellyel kommunikálni szükségesnek tartja, mert tőle (meggyőződése, hite szerint) a jóléte, a boldogsága, az élete – a sorsa – függ. Éppen ezért a természetfeletti erővel folytatott „kommunikáció” funkcióját tekintve sokkal kevésbé bonyolult, mint az interperszonális, amelynek jóval több funkciója lehet. A rituális „kommunikáció” legnagyobb részét azért jön létre, mert az ember akar valamit a „címzett”-től (függetlenül attól, hogy Allahnak nevezi-e ezt vagy Sátánnak vagy a közeli szikla szellemének). Ennek során azon van, hogy az akaratát, vágyát, kérését valamiképpen érvényre juttassa. A természetfeletti „címzett” „befolyásolására”, megnyerésére különböző stratégiákat épít ki: kérés, felszólítás, könyörgés, dicsőítés, hízalgés, áldozat bemutatása, kiengesztelés, parancs stb., s ez a rituális kommunikáció nyelvi szintjein is megmutatkozik.

W.P. Robinson táblázata szerint¹⁵ a nyelvnek tizennégy

funkciója van; a "performatívok" (ígéret, fogadás), az "önszabályozás" (ahová többek között az imát besorolta) és a "mások szabályozása" (ahová az utasítás, a kérés és a fenyegetés is tartozik) három különböző funkció. Azok a ráolvasások, "archaikus népi imádságok", amelyekről az előbbieken szó volt, eleve egyesítik magukban az önszabályozásként regisztrált (ima) és a mások szabályozása néven számon tartott funkciót. Ha aztán ehhez még azt is hozzávesszük, hogy a "szóbűvöletek"-nek¹⁶, "bájlásnak minősülő ősi varázstevékenység"-nek, az "oldáskötés gyógyító" „mágikus műveletei"-nek¹⁷ az eredeti kommunikációs közegben, amelyben funkcionáltak, cselekvésértékük volt – mindezek figyelembevételével talán nem hat megalapozatlannak ezeket is elhelyezni az ígérem-fogadom-szerű megnyilatkozások mellé. További vizsgálatuk bizonyára újabb bizonyítékokkal szolgálna.

1 Kommunikáció I. 258. 1.

2 Uo.

3 Szemiotika és művészet, 83. 1.

4 A szótárírás elmélete és gyakorlata... 63. 1.

5 Szemiotika és művészet, 83. 1.

6 Kommunikáció I., 258. 1.

7 Kommunikáció I., 252.1.

8 Kittenberger Kálmán, Vadász- és gyűjtőúton Kelet-Afrikában

9 I.m. 101-103. 1.

10 I.m. 98.1.

11 I.m. 97.1.

12 Kommunikáció I. 252-253. 1.

13 Kommunikáció I. 252-253.1.

14 Kommunikáció I. 262. 1.

15 I.m. 224-225. 1.

16 Erdélyi Zsuzsanna, Hegyet hágék, lőtőt lépék, 48. 1.

17 I.m. 100. 1.